

О. Дукачов

ДІАЛЕКТИКА ДУХОВНОГО І МАТЕРІАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

Анотація. В статті є дві головні ідеї. 1. Духовне і матеріальне виробництво є не тільки виробництвом понять (в ідеальній формі) і речей (в тілесній формі), але й створенням людьми своїх суспільних відносин. 2. Виявляється, чому свідомість окремого індивіда репрезентується в об'єктивовану (правову, релігійну, моральну і т.п.) форму існування і підпорядковується певним правилам і нормам, що мають відносно стилю його мислення примусовий характер.

Проблема духовного виробництва постала предметом наукового дослідження в Україні в 80-х роках нашого століття і є однією з корінних проблем соціально-філософської теорії. Перша спроба концептуального аналізу проблеми духовного виробництва була розпочата в публікації Б.І.Шенкмана "Духовне виробництво і його своєрідність"¹. Певний внесок в розробку цього питання внесли В.М.Межуєв², І.М.Сиземська³, В.Ф.Рябов⁴, О.К.Уледов⁵. Комплексне дослідження проблеми відображено в колективній монографії "Духовное производство" (М.: "Наука", 1981) і т.п.

Аналіз теми, певно, треба почати із з'ясування ряду загальних питань: який теоретичний потенціал містить в собі категорія "духовне виробництво"? Які можливості вона відкриває для осмислення діалектики суспільного розвитку? Як вона співвідноситься з такими вже сталими категоріями, як суспільна свідомість, духовна діяльність, духовне життя і т.п. Відповісти на ці питання - значить визначити місце і значення духовного виробництва в загальному контексті розуміння історії.

Духовно-ідеальні явища в процесі історичного розвитку стають предметом і продуктом специфічної діяльності, яка реалізується особливим загоном людей - вченими, письменниками, митцями, теоретиками. Функціонування свідомості і духовного життя в цілому певним чином організується та інституалізується. Підставою виробництва свідомості є чуттєво-предметна діяльність і реальні форми спілкування індивідів, які вступають між собою в процесі вироблення своїх уявлень і теорій в історичний конкретний соціальний зв'язок, який зумовлює і регулює самий процес утворення свідомості, духовного життя суспільства в цілому. Який же зміст і зміст втілюється в поняття "свідомість", "дух"? Це дуже важливо в зв'язку з тим, що мова йде про виробництво саме свідомості, духу. У власному розумінні цього слова, в соціально-філософському контексті поняття "свідомість", "мислення", "дух", як правило, розглядаються синонімічно, без уточнення їх смислових відтінків, які в них містяться. Проте, у випадку соціально-філософського аналізу свідомості таке "синонімічне" використання споріднених понять навряд чи виправдано. Безперечно, ці поняття не настільки тотожні, щоб можна було зневажати реальну різницю між ними. Дійсно, чому ми кажемо: духовне життя суспільства - і в той же час розрізняємо суспільну свідомість, а також визначаємо особливий вид діяльності (праці) за допомогою терміна "духовна". Чи не приведе певна невизначеність у вживанні термінології до тавтології, до видимості визначення наукових питань, коли ми позначаємо свідомість, психічне шляхом використання терміну "духовне", а "духовне" через свідомість? Відповідаючи на це питання, необхідно врахувати традиції філософської думки, що історично склалася.

Поняття "дух" постає, як правило, в якості заміника (псевдоніма) суспільної свідомості, яка розглядається в її надіндивідуальній "об'єктивній розумовій формі", тобто формі матеріалізованій або оречевленій. Ця об'єктивна розумова форма і є "душа", частинка духу, яка засвоюється індивідом, особою і складає предмет психології. Тому можна погодитись в принципі, з визначенням духу, що тлумачиться О.Ф.Лосевим як

"сконцентрована свідомість", тобто "сукупність і осереддя всіх функцій свідомості, які виникають як відображення дійсності..."⁶. Виходячи з факту життєвої різноманітності значень терміну "дух", А.Ф.Лосев далі справедливо підкреслює, що "дух найменше є поняттям психологічним, суб'єктивним, що вказує тільки на стан або процеси індивідуальної свідомості"². Таке уточнення вкрай важливе, оскільки, починаючи з німецької класичної філософії, яка розробила (після Платона) вчення про надіндивідуальний розум, людина стала розглядатись носієм загальнозначимої свідомості, реальним представником суспільної свідомості свого часу, епохи.

Ці два поняття - дух, свідомість - мають і певну різницю. В понятті "свідомість" у більшій мірі виявляється гносеологічний і психологічний відтінки. Тут на перший план виходять відношення свідомості до його безпосереднього носія - конкретного індивіду, соціальної групи або суспільства і, тому воно співвідноситься з такими поняттями, як суспільне буття та індивідуальне буття. Можна сказати інакше: оскільки свідомість розглядається не в абстрактно-гносеологічному плані, а так, як це впливає з соціальної природи пізнання, оскільки мова йде про контекст аналізу, який відповідає реальним сторонам суспільних відносин.

В той же час термін "дух" вживається з антологічним контекстом, при якому розмежування між суб'єктом і об'єктом, хоч і враховується, проте відходить на задній план. Тому поняття "духовне" краще використовувати для співставлення з поняттям "матеріальне", для характеристики тих явищ, де більш очевидно виявляється зв'язок свідомості з предметно-практичною діяльністю людини, що відповідає сталій традиції вживання таких позначень,

як "дух епохи", "духовне виробництво", "духовна культура", "духовне життя" і що також інакше називається "духовно-практичною" діяльністю людей. Суттєвою особливістю духовного є те, що воно відбиває буття не взагалі, а в певній суспільній формі: в формі політичної або моральної, морфологічної або наукової, філософської або релігійної свідомості.

Той факт, що свідомість людей, залишаючись природною функцією конкретного індивіду, одержує незалежну від нього суспільну форму, якраз вказує на соціальні корені людської діяльності, на суспільну зумовленість самого акту відображення. Це є прямим доказом того, що свідомість, як і духовне, взагалі з самого початку є результатом спільної діяльності людей і лише в якості такого може бути правильно пояснене і проаналізоване.

Предметом розгляду тут виступає духовне (свідомість) як загальне надбання суспільства, що здатне в силу цього передаватися, транслюватися від одного покоління до другого. В контексті такого аналізу духовне виступає не як індивідуальнопсихологічний, а як суспільно-історичний факт, який визначається в своєму існуванні об'єктивними механізмами суспільно-виробничої діяльності людей.

Науковий аналіз свідомості (духовного) як суспільного явища наштовхується, отже, на таку проблему: як пояснити, що свідомість, будучи свідомістю самих індивідів, їх безпосередньо життєвою функцією, одержує в своєму розвитку суспільну форму (релігійну, моральну, політичну і т.п.), незалежну від їх індивідуального існування? Адже в певній історичній ситуації кожен мислить не так, як він хоче, а у відповідності з певним загальноприйнятим стилем мислення, підкоряючи рух своєї думки суспільно установленим принципам, правилам і нормам.

Свідомість (духовне) одержує суспільну форму саме тому, що вона є сукупним продуктом духовної активності людей, певним загальним результатом індивідуальних розумових дій особи.

Поняття духовного виробництва дозволяє виводити існування свідомості в певній суспільній формі із історично конкретного типу духовної діяльності, а через

неї - із усієї суспільно-виробничої практики людей, із зміни їх суспільного буття.

Тут можна було б побачити пряму аналогію з аналізом матеріального виробництва в економічній теорії. При розгляді матеріального виробництва останню цікавить не самі по собі способи виготовлення людьми тих або інших корисних продуктів (що перетворило б її лише в описування технологічних процесів), а сукупність умов, які надають продукту визначену суспільну форму. Предметом її аналізу є матеріальна праця, яка взята не з боку речовинного, а з боку соціального змісту, тобто з боку її здатності створювати не просто речі, а суспільні відносини у формі речі. В цій здатності матеріальної праці і полягає її дійсний суспільний зміст та призначення. Виявляючи в матеріальному виробництві необхідну умову існування не просто речей, а самого суспільства, а значить і людей як суспільних індивідів, економічна теорія набуває характеру не просто технологічної дисципліни, а соціально-теоретичного знання.

Але такий підхід потрібний і стосовно духовного виробництва, яке також можна розглядати як виробництво певних ідеальних продуктів, що мають різне - естетичне, пізнавальне, практичне і т.п. - призначення. Проте ми будемо мати справу з духовним виробництвом в тому випадку, коли звернемося до аналізу суспільного змісту духовної праці, коли поставимо питання про те, яку соціальну форму набуває продукт духовної діяльності на тому чи іншому рівні суспільного розвитку. Завдання, отже, полягає в тому, щоб пояснити, яким чином індивіди, що виробляють духовні цінності, стають завдяки цьому, учасниками суспільного виробництва, активними суб'єктами виробництва самого соціального зв'язку, суспільного відношення. В понятті духовного виробництва необхідно, отже, розкрити і обґрунтувати соціальне значення і цінність духовної праці, її дійсну роль у виробництві суспільного життя.

У поняття "суспільне виробництво" включаються усі ті види діяльності, які мають своїм результатом виробництво не тільки матеріальних благ, але і всієї сукупності суспільних відносин між людьми, а, значить, і самого індивіда як суспільної істоти. Відповідно, духовне виробництво - в тій мірі, в якій воно (поряд з матеріальним) є виробництвом суспільних відносин між людьми - постає тут як найважливіший підрозділ суспільного виробництва.

В сучасній філософській літературі є цілий ряд визначень духовного виробництва. Так, Н.В.Мотрошилова за допомогою даного поняття позначає "розвинуту диференційовану систему відносин і взаємодій, в рамках і на основі яких суспільство безперервно здійснює виробництво, відтворення і поширення духовно-культурних продуктів"¹. В даному визначенні духовного виробництва звертається увага, перш за все, на суспільні відносини людей (в умовах поділу праці) в процесі духовної діяльності, тобто на відносини виробництва, розподілу і споживання людьми духовної продукції.

Розкриття специфіки духовного виробництва з точки зору створювання в ньому продукту визначає підхід дослідників даної проблеми Л.Н.Когана і Ю.Р.Вишневського: "Духовне виробництво створює не тільки цінності духовної культури, воно включає в себе формування людської свідомості і створення реальних форм спілкування. Головною метою духовного виробництва виступає формування певного типу людської особи ..." ¹. Суттєвим у визначенні духовного виробництва є те, що воно виступає як специфічна форма людської діяльності, яка ставить своєю безпосередньою метою створення ідеального продукту, тобто його мотивом є ідеальний результат, розвиток внутрішнього багатства, а матеріальний добуток в цьому випадку носить побічний характер. Проте це визначення обмежене. Воно дане тільки з боку досягнення кінцевого ідеально-духовного результату, тобто змісту духовної діяльності і упускає з поля зору соціальну форму цієї діяльності - духовні відносини.

Найбільш безперечним і всебічним, на наш погляд, є розуміння духовного виробництва, що представлено в роботі Е.В.Боголюбової:

"В вузькому смислі слова під духовним виробництвом розуміється виробництво духовних цінностей, тобто ідей, уявлень наукових знань, ідеалів. Це виробництво також як і матеріальне, здійснюється в межах певних соціальних інститутів. У широкому розумінні слова духовне виробництво є усією діяльністю людей по виробництву, обміну, розподілу і споживанню духовних цінностей"². Перевага наведеного визначення духовного виробництва полягає в тому, що в ньому органічно злиті, поєднується і аспект змісту духовної діяльності і її соціальна форма - духовні відносини.

Є всі підстави розглядати духовне виробництво поряд з матеріальним в якості найважливішого підрозділу суспільного виробництва в цілому, а не як деяке абсолютно самостійне утворення. В чому ж полягає дійсний зв'язок між матеріальним і духовним виробництвом, який сполучає їх у єдину систему суспільного виробництва?

Проблема полягає в тому, щоб розкрити залежність духовного виробництва від матеріального, не заперечуючи при цьому особливої самостійної функції першого в суспільному виробництві, не зводити його до функції матеріального виробництва. Мова йде, отже, не про протиставлення і не про ототожнення матеріального і духовного виробництва, а саме про зв'язок, про взаємодію між ними, в межах якого вони виступають як різні і в той же час як єдині моменти цілісного процесу суспільного виробництва.

У цьому плані мораль, філософія, політика, релігія, мистецтво і т.п. виступає не тільки в якості специфічних форм свідомості (вони і є не що інше, як ідеальні форми, духовні відносини між людьми), але і як певні особливі види суспільного виробництва. В якості специфічних видів виробництва дані форми свідомості мають функції збереження і відтворення того суспільного організму, всередині якого вони існують як його важливі органи (компоненти).

Тим самим виявляється те загальне, що з'єднує матеріальне і духовне виробництво в єдине ціле: обидва є виробництвом людьми своїх суспільних відносин, які однак здійснюються різними шляхами. В матеріальному виробництві люди створюють свої відносини в формі відносин речей (товарів), в опредметненій в природному матеріалі формі, а духовне реалізується в формі відносин ідей, в ідеальній формі. Отже, в процесі духовного виробництва відбувається трансформація реального відношення із форми буття в форму думки, своєрідне перетворення об'єктивного в суб'єктивне, матеріального в ідеальне.

Люди виробляють свідомість, змінюють продукти свого мислення тому, що без свідомості - і поза духовним було б неможливим і їх дійсне спілкування. Свідомість не просто відображає суспільні відносини, які вже склалися, але й приймає активну участь у процесі їх форммування. Духовне виробництво тим самим співпадає з виробництвом суспільного зв'язку (відносин) в ідеально-духовній формі.

Активна роль свідомості не обмежується лише її участю в матеріально-технічному розвитку, але й охоплює собою всю сферу соціально-перетворюючої практики. Духовному належить виключна роль не тільки в удосконаленні знарядь праці і технологічної бази виробництва, але й у зміні самих суспільних відносин, в установленні нових форм спілкування між людьмиб. Саме в сфері духовного життя виробляються (на базі відносин, які вже склалися) ті ідеальні форми спілкування, які в процесі наступного суспільного розвитку стають свідомо приймаючими установками, цілями, орієнтирами практичної діяльності людей.

Свідомість служить ідеальною програмою, ідейним спонукальним мотивом людських дій, угадує наперед майбутній результат розвитку. Але ж саме духовне повинно бути створене у відповідності з існуючими в наявності умовами і обставинами. Суттєво і те, що свідомість виступає не тільки в якості програми, схеми

практичних дій людини, але і створюється цією діяльністю, є її необхідним продуктом.

Ми поділили людську діяльність на матеріальне і духовне виробництво - виробництво речей та виробництво ідей. Але чи існує принципова відмінність між цими сферами культури? Чи справді матеріальна культура цілком матеріальна, а духовна - тільки ідеальна?

При уважному розгляді будь-якого предмету матеріальної культури можна побачити, що він має подвійну природу. Його натуральною природою є те, з чого він складається. Але його призначення має суто людське походження. Воно залежить від його функції у системі предметного середовища культури.

Будь-який предмет матеріальної культури є втіленням певного задуму людини. Він несе в собі ідею створення, ознаки, що мають визначений людський сенс і складають його сутність. Отже, будь-який предмет культури є і продуктом духовної творчості, несе у собі відбиток людського духу, ідеї, інтелекту. Він створюється у відповідності із загальною гармонією в системі предметного світу людини, виконує в ній певну функцію. Тобто сутність його визначається не матеріалом, з якого він зроблений, а його ідеєю. Книга зроблена з паперу та друкарської фарби, але не цим вичерпується її сенс. Він у її змісті, у тих ідеях, які в ній втілені і які мають соціально визначений сенс.

Отже, будь-який предмет чи явище матеріальної культури не має "чисто матеріальної" природи. Але ж і продукти духовного виробництва теж завжди матеріалізуються, втілюються в певний матеріал. Ідея мусить бути опредмечена, репрезентована в певній тілесній оболонці - скульптура в мармурі, книга в папері і фарбі. Навіть у мові матеріалізація людських думок відбувається завдяки звуковим хвилям чи записам на папері.

Реально матеріальне та ідеальне в культурі завжди переплетені. Матеріальне і духовне виробництво - це дві сторони одного процесу людської праці, творчості суспільного життя в цілому.

Summary. Two ideas are important in the article. 1. Spiritual and material production is not only the production of notions (in the ideal form) and thing (in its material form), but the social relations created by the people. 2. The problem of why the consciousness of a definite individual is represented into the objective (law, religious, moral, etc) form of existence and is subjective to the certain rules and standards that are of the forced character as the way of his thinking are solved.

Список літератури

1. Вопросы философии.- 1966.- N2.- С.113-123.
2. Межуев В.М. Культура и история.- М.: Политиздат,1977.
3. Сизеская И.М. Человек и труд: Условия гармония и развития.- М.: Политиздат, 1981.
4. РЯбов В.Ф. Наш духовный мир.- Л.: Лениздат, 1987.
5. Уледов А.К. Духовная жизнь общества.- М.: Мысль, 1980.
6. Арефьева Г.С. Социальная активность. - М., 1974. - С.167.